ISSN – 2277-7911
Impact Factor – 5.958

YOUNG RESEARCHER
A Multidisciplinary Peer-Reviewed Refereed Research Journal

January - 2025
Vol. 14
Special Issue
No. 1

भारताच्या आर्थिक विकासातील असंघटित कामगारांचा सहभाग

प्रा. डॉ. रमेश तुकाराम काशिदे[1], श्री.समीर महादेव कुंभारकर[2]

[1]*अर्थशास्त्र विभाग, पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे आण्णासाहेब वाघीरे महा. ओतूर*

[2]*संशोधक विद्यार्थी, उदाचीवाडी*

Corresponding Author: **डॉ. आप्पासो मच्छिंद्र काळेल**

DOI - 10.5281/zenodo.14875207

घोषवारा:

जगाच्या पाठीवर भारताची ओळख कृषीप्रदान देश अशीच करून दिले जाते. पण त्याच बरोबर भारताची ओळख श्रमिकांचा देश अशीही करून द्यायला पाहिजे. देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये वाढत चाललेले श्रमिकांचे योगदान विसरून चालणार नाही. वाढत चाललेल्या औद्योगीकरणाबरोबर संघटित आणि असंघटित क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणामध्ये बदल घडून येत आहेत. अलीकडच्या काळामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये सरकारने घडवून आणलेले बदल आणि त्याचबरोबर सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये होत असलेली खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक कामगारांवर परिणाम करत आहे . त्यामुळे भारतातील असंघटित क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणामध्ये वाढ घडून येत आहे. आणि त्यातूनच देशातील कृषी उद्योग सेवा क्षेत्र आणि माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राला मोठ्या प्रमाणामध्ये भांडवलाचा संचय होऊ लागला आहे. या भांडवलाच्या जोरावर चांगल्या प्रकारची उत्पादन तंत्र वापरून आणि पूर्णवेळ कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी करून व्यवसाय आपल्या व्यवसायांचा विकास करत आहे. यातूनच जास्त वेतनाच्या लोभापोटी कामगार वर्ग आपल्या श्रमाच्या शक्ती पेक्षा जास्त काम करताना दिसून येत आहे. अशा वर्गाला चांगल्या प्रकारच्या सुरक्षितता व सामाजिक दर्जा मिळवून देणे गरजेचे आहे. कायद्याच्या चौकटीत बसून कामगारांचे ही जोपासले गेले पाहिजे. भारतासारख्या खंडप्राय आणि विकसनशील देशात श्रमिकांच्या श्रमिक शक्तीचे योग्य मूल्यमापन व्हायला पाहिजे.

प्रस्तावना:

विकसनशील देशात बहुसंख्य लोक दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगत आहेत. ते आरोग्य आणि शिक्षणासारख्या मूलभूत गरजांपासून वंचित आहेत. ते अन्न, सुरक्षा, रोजगार, न्याय, आणि समानतेसाठी सातत्याने संघर्ष करताना दिसतात करतात. शाश्वत उपजीविकेचा अभाव तसेच असुरक्षित गटांचा सामाजिक आणि राजकीय सहभाग कमी असणे हे प्रमुख मुद्दे आहेत. सरकार अनेकदा अंमलबजावणीच्या पातळीवर नागरिकांच्या हक्कांची पूर्तता करण्यात अपयशी ठरते, ज्यामुळे असंघटीत गटातील लोकांना त्यांच्या हक्कांचा उपभोग घेणे कठीण होते.

एखाद्या ठिकाणी काम करणारी व त्या कामाच्या मोबदल्यात वेतन प्राप्त करणारी व्यक्ती म्हणजे श्रमिक अथवा त्याला कामगार असे म्हटले जाऊ शकते. प्रत्येक कामगाराचे कामाचे स्वरूप वेगवेगळ्या प्रकारचे आहे. व त्याला मिळणारे वेतनाचे दरही वेगवेगळ्या प्रकारचे असू शकतात. कामगारांची विभागणी असंघटित क्षेत्रातील कामगार व संघटित क्षेत्रातील कामगार अशा मुख्य दोन गटांमध्ये करता येईल. पण तशा प्रकारची विभागणी करताना काही कर्मचारी वर्ग मात्र असंघटित कर्मचारी आणि संघटित कर्मचारी म्हणूनही मोजला जात नाही.अशा कर्मचाऱ्यांच्या अवस्था हिंदीतील म्हणी प्रमाणे धोबी का कुत्ता घर का घाट का अशा स्वरूपाची झाल्याचे दिसून येते. जगभरात अशा कर्मचाऱ्यांचे कोणतेही संघटन पाहायला मिळत नाही. काल परत्वे त्यांच्यासाठी संघटन उभे करण्याचा प्रयत्न झाला.कामगार लढ्याबाबतचे लिखाण मात्र मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहे.कोणत्याही औपचारिक संघटनेचे कामगार किंवा

पूर्णवेळ सदस्य नसलेल्या कर्मचाऱ्यांना असंघटित क्षेत्रातील कर्मचारी असे संबोधले जाते. अशा कर्मचाऱ्यांना कामाच्या ठिकाणी कोणत्याही प्रकारची सामाजिक सुरक्षितता व आर्थिक लाभही मोठ्या प्रमाणात दिला जात नाही कोणत्याही प्रकारचा भविष्य निधी व आरोग्याच्या सुविधा देखील अशा कर्मचाऱ्यांना पुरवल्या जात नाहीत. भारतातील कामगार वर्गाचा आर्थिक आणि सामाजिक अभ्यास अत्यावश्यक आहे, कारण देशाच्या आर्थिक विकासात त्याचा मोठा वाटा आहे. आर्थिकदृष्ट्या कामगार वर्ग उत्पादन, सेवा, आणि कृषी क्षेत्रात महत्वाची भूमिका बजावतो. कामगारांना योग्य वेतन, सुरक्षित कार्यस्थळे, आणि सामाजिक सुरक्षा योजना मिळाल्यास त्यांच्या उत्पादकतेत वाढ होते, ज्याचा देशाच्या जीडीपीवर सकारात्मक परिणाम होईल.सामाजिकदृष्ट्या, कामगार वर्गाच्या परिस्थितीचा त्यांच्या जीवनमानावर मोठा प्रभाव पडतो. आरोग्य, शिक्षण, आणि सामाजिक न्यायाच्या सुविधा सहज उपलब्ध झाल्यास त्यांचा जीवनस्तर उंचावतो. मात्र, अनेकदा कामगारांना असंघटित क्षेत्रात काम करावे लागते, जिथे कायदेशीर संरक्षण आणि हक्क मिळण्याची शक्यता कमी असते. त्यामुळे कामगार हक्कांचे संरक्षण, श्रम कायदे, आणि श्रमिक संघटनांचे सशक्तीकरण यावर भर देणे अत्यावश्यक आहे.कामगार वर्गाच्या समस्या सोडवण्यासाठी सरकारने मनरेगा, सामाजिक सुरक्षा योजना, आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम यांसारख्या विविध योजना लागू केल्या आहेत. तथापि, या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि सर्वसमावेशक धोरणांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे गरजेचे आहे, जेणेकरून कामगार वर्गाचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास होऊ शकेल.

असंघटीत कामगार भारताच्या अर्थव्यवस्थेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. हे कामगार कामकाजी लोकसंख्येच्या सुमारे 90% प्रतिनिधित्व करतात. ते विविध क्षेत्रांमध्ये कार्यरत आहेत, जसे की शेती, व्यवसाय, कन्स्ट्रक्शन, आणि घरकाम. यामुळे असंघटीत क्षेत्राचा भारताच्या GDP मध्ये महत्त्वपूर्ण वाटा आहे.हे कामगार विविध सेवा आणि उत्पादने प्रदान करतात, ज्यामुळे लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील अनेक अडचणी कमी होतात. उदा.रस्त्यावरील वस्तू विकणारे विक्रेते, घरकाम करणाऱ्या महिला, आणि छोटे दुकानदार हे लोकांच्या रोजच्या जीवनाचा अनिवार्य भाग बनले आहेत. असंघटीत क्षेत्राची लवचिकता देखील आहे, ज्यामुळे अनेक लोक येथे काम करतात, विशेषत: जेव्हा त्यांना स्थिर आणि नियमित नोकरी मिळविण्यात अडचणी येतात.भारताच्या GDP मध्ये असंघटीत क्षेत्राचा योगदान 50% पर्यंत असण्याचा आधार विविध सरकारी आणि शासकीय संस्थांच्या अहवालांवर आहे. यामध्ये राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालय (NSSO) आणि लेबर फोर्स सर्वे सारख्या संस्थांचे अहवाल समाविष्ट आहेत. हे अहवाल असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांची संख्या आणि त्यांचे आर्थिक योगदान मोजण्यासाठी महत्त्वपूर्ण स्रोत आहेत.तसेच, भारतीय अर्थशास्त्र विभाग आणि आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (ILO) यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांचेही अभ्यास आणि रिपोर्ट्स असंघटीत क्षेत्राच्या आर्थिक योगदानावर प्रकाश टाकतात.संबंधित संस्थांनी तयार केलेल्या अहवालामध्ये असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्यांचे मोठे प्रमाण असताना त्यांचा उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रांमध्ये असलेला सहभाग लक्षात घेतला जातो. भारतातील असंघटीत कामगार हे उत्पादन, सेवा, कन्स्ट्रक्शन, परिवहन, वाणिज्य, आणि इतर महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये कार्यरत आहेत, ज्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला मजबूती मिळते.

विकसनशील देशांमध्ये असंघटीत कामगारांसाठी कायदेशीर संरक्षण खूपच मर्यादित आहे. काही देशांमध्ये असंघटीत कामगारांसाठी थोड्या फार कायदेशीर उपाय योजना अस्तित्वात असल्या तरी, त्यांची अंमलबजावणी निकृष्ठ असते. उदाहरणार्थ, भारतात असंघटीत कामगारांसाठी काही कायदे अस्तित्वात आहेत, जसे की किमान वेतन कायदा,

कामाच्या सुरक्षा बाबत कायदे, इत्यादी. मात्र, या कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यास अनेक अडचणी येतात. भारतासारख्या देशात असंघटीत कामगारांच्या हक्कांचे उल्लंघन करणे खूप सोपे असते, कारण त्यांना अधिकृत नोंदणी आणि कायदेशीर सुरक्षा नसते.

जागतिक कामगार कायदे:

जागतिक कामगार कायदे हे कामगार लोकांचे हक्क, सुरक्षा आणि कार्य परिस्थिती सुधारण्यासाठी विकसित केलेले नियम आणि कायदे आहेत. यामध्ये कामगारांच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण, सुरक्षित कामकाजी वातावरणाची निर्मिती, आणि कामाच्या अटींबाबत कायदेशीर मार्गदर्शन यांचा समावेश आहे. यासाठी विविध आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि संघटना द्वारे जागतिक स्तरावर कामगारांच्या हक्कांचा प्रचार केला जातो. यामध्ये आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटना (ILO) चा अत्यंत महत्त्वपूर्ण सहभाग आहे.

आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटना (ILO) हा संयुक्त राष्ट्रसंघाचा एक भाग आहे, जो कामगारांच्या अधिकारांचा प्रचार आणि संरक्षण करण्यासाठी काम करतो. ILO च्या कार्याचे उद्दिष्ट आहे "श्रमिक लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा करणे आणि प्रत्येकासाठी सामाजिक न्याय सुनिश्चित करणे". ILO चे सदस्य देश कामगारांची परिस्थिती, वेतन, कामाची वेळ, सुरक्षा, आणि इतर अधिकारांबद्दल एकत्रित धोरण तयार करतात.ILO ने कामगारांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी विविध कायद्यांची अंमलबजावणी केली आहे. त्यामध्ये मुख्य म्हणजे किमान वेतन कायदा, कामाच्या ठिकाणी सुरक्षिततेचे नियम, बालकामगारावर बंदी, महिला आणि पुरुष कामगारांमध्ये समानतेची हमी, आणि युनियनचे अधिकार यांचा समावेश आहे.

जागतिक कामगार संघटनेचे कामगारांबाबतचे महत्त्वाचे कायदे:

किमान वेतन कायदा १९२८ : ILO च्या किमान वेतन कायद्यामुळे प्रत्येक कामगाराला कमीत कमी वेतन मिळविण्याचा हक्क मिळतो. विशेषत: असंघटीत कामगारांसाठी किमान वेतनाची गॅरंटी दिली जाते, ज्यामुळे त्यांचे जीवनमान सुधारते

युनियनचे अधिकार १९४८ : ILO ने कामगारांना संघटना निर्माण करण्याचा, श्रमिक संघटनांमध्ये सामील होण्याचा, आणि सामूहिक करार करण्याचा हक्क दिला आहे. यामुळे कामगारांची एकजूट सक्षम होईल आणि त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण सुनिश्चित होईल.

महिला आणि पुरुष कामगारांमध्ये समानतेची हमी १९५१ : ILO ने कामकाजी ठिकाणी महिलांना पुरुषांच्या समान पगाराची, समान कामाचे अधिकार, आणि शोषणाविरोधात कायदेशीर संरक्षण दिले आहे. यामुळे कामाच्या ठिकाणी लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन मिळते.

बालकामगारांवर बंदी कायदा १९७३ : ILO ने 15 वर्षाखालील मुलांना कामावर ठेवण्यावर कडक निर्बंध घातले आहेत. यामुळे बालकामगारांचा वापर रोखला जातो, आणि मुलांना शिक्षण घेण्याची संधी मिळते.

कामाच्या अटी आणि सुरक्षितता कायदा १९८१ व २००६ : ILO ने कामकाजी ठिकाणी सुरक्षिततेसाठी ठोस नियम ठरवले आहेत. यामध्ये सुरक्षा साधनांचा वापर, शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावरील कायदेशीर निर्देश, तसेच कामकाजाची स्थिती सुधारण्यासाठी मार्गदर्शन केले आहे.

भारतातील कामगार कायदे:

भारतातील कामगारांच्या हिताचे संरक्षण व्हावे त्याचबरोबर त्यांना सामाजिक न्याय मिळावा वेतनाच्या बाबत कोणत्याही प्रकारची समस्या निर्माण होऊ नये यासाठी भारत सरकारने कायदे तयार केले आहेत. त्याचबरोबर कामाच्या ठिकाणी महिला व पुरुष अशा प्रकारचा भेदभाव केला जाऊ नये यासाठी देखील कायदे तयार करण्यात आलेले आहेत वेतनाच्या बाबत असेल किंवा कामाच्या बाबत असेल या दोन्ही ठिकाणी हा कायदा

महिला आणि पुरुष दोघांना लागू होतो. भारत सरकारने बालकामगारांसाठी देखील कायदा तयार केला आहे. त्याचबरोबर कामगारांच्या भविष्यासाठी व त्यांच्या हिताचे रक्षण व्हावे यासाठी भविष्य निर्वाह निधीचा देखील कायदा तयार केलेला आहे. या सर्व कायद्यांच्या मदतीने कामगारांचे हित झोपले जावे हीच अपेक्षा डोळ्यासमोर ठेवून कायदे तयार केलेले आहेत

भारतातील कामगारांबाबतचे महत्त्वाचे कायदे:

श्रम कल्याण कायदा, 1923 (Trade Unions Act, 1923): श्रम कल्याण कायदा, 1923 कामगार संघटनांच्या नोंदणीसाठी आणि त्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी तयार करण्यात आले. यामध्ये कामगारांना संघटनांमध्ये सामील होण्याचा, एकत्र येण्याचा, आणि सामूहिक करार करण्याचा हक्क दिला जातो.

श्रम न्यायालय कायदा, 1947 (Industrial Disputes Act, 1947) : श्रम न्यायालय कायदा, 1947 नुसार, कामकाजी लोकांसाठी औद्योगिक वादांचे निराकरण करणारी व्यवस्था स्थापित करण्यात आली आहे. यामुळे कामकाजी लोकांना त्यांच्या अधिकारांची सुरक्षा आणि वाद मिटवण्यासाठी न्याय मिळविण्याची प्रक्रिया दिली जाते.

किमान वेतन कायदा, 1948 (Minimum Wages Act, 1948): किमान वेतन कायदा 1948 हा भारतीय कामकाजी लोकांसाठी किमान वेतन निश्चित करणारा एक कायदा आहे. या कायद्यानुसार, राज्य सरकार कामाच्या विविध क्षेत्रांसाठी किमान वेतन निश्चित करते. कामकाजी लोकांना या किमान वेतनाच्या खाली वेतन देणाऱ्यास दंड होतो.

कार्यशक्ती कायदा, 1948 (Factories Act, 1948): कार्यशक्ती कायदा 1948 हा कारखान्यांमधील कामकाजी लोकांचे आरोग्य आणि सुरक्षा सुनिश्चित करणारा कायदा आहे. यानुसार, प्रत्येक कारखान्यात शारीरिक सुरक्षा, कार्यस्थळी सुरक्षा साधने, आणि शारीरिक/मानसिक स्वास्थ्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे दिली जातात.

कामगारांचा बोनस कायदा, 1965 (Payment of Bonus Act, 1965) : कामगारांचा बोनस कायदा 1965 नुसार, नियोक्त्यांना आपल्या कामकाऱ्यांना बोनस देण्याची जबाबदारी आहे. बोनसाचा हक्क त्या कंपन्यांना आहे ज्या नफ्यात असतात आणि बोनसाची गणना त्यांच्या कामकाजी उत्पन्नावर आधारित असते.

कामगार संरक्षण कायदा, 1976 (Employee's State Insurance Act, 1976) : कामगार संरक्षण कायदा 1976 नुसार, नियोक्त्यांना आपल्या कामकाऱ्यांना अपघात, आजार, वयोवृद्धता यासाठी विमा देण्याची आवश्यकता आहे. यामध्ये कामकाजी लोकांच्या आरोग्य आणि सुरक्षा बाबींचे संरक्षण करण्यात आले आहे.

महिला आणि बालकामगार कायदा (Maternity Benefit Act, 1961 & Child Labour (Prohibition and Regulation) Act, 1986) : महिला आणि बालकामगार कायद्यांद्वारे महिलांना मातृत्वाच्या काळात विश्रांती, वेतनाची गॅरंटी, आणि बालकामगारांवरील निर्बंध लागू केले आहेत. महिला कामगारांना त्यांच्या प्रसूतीच्या काळात वेतन घेण्याचा हक्क दिला जातो, तसेच 14 वर्षांखालील मुलांना कामावर ठेवण्यास कडक बंदी घातली जाते.

दुरुस्ती कामकाज कायदा, 1970 (The Shops and Establishments Act, 1970) : दुरुस्ती कामकाज कायदा 1970 नुसार, दुकानदारांना आणि इतर छोट्या व्यवसायांमध्ये काम करणाऱ्या लोकांच्या अधिकारांचे संरक्षण आणि कामकाजी वेळेची मर्यादा ठरवली जात आहे.

पैसा कायदा (Payment of Gratuity Act, 1972) : पैसा कायदा, 1972 नुसार, कामगारांना त्यांच्या सेवेसाठी पेंशन आणि अन्य फायदे प्राप्त होतात,

असंघटीत कामगार कायदा (Unorganized Workers' Social Security Act, 2008) :

असंघटीत कामगार कायदा, 2008 असंघटीत क्षेत्रातील कामकाजी लोकांसाठी सामाजिक सुरक्षा योजना तयार करतो. या कायद्यात कामगारांना पेंशन, आरोग्य सेवा, आणि इतर फायदे मिळविण्याचा हक्क दिला जातो.

वेतन अधिनियमन कायदा 2019: चांगल्या प्रतीचे वेतन कामगारांना प्राप्त व्हावे यासाठी हा कायदा केंद्र सरकारकडून करण्यात आलेला आहे

संशोधन पद्धतीचा वापर:

हे संशोधन करताना दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे यामध्ये अर्थशास्त्रीय सामान्य अध्ययन सामाजिक आर्थिक राजकीय तर्क व तत्वांचा वापर करण्यात आलेला आहे. अस्तित्वात असणाऱ्या कामगारांच्या कायद्याचा आढावा घेऊन त्याचबरोबर संशोधनासाठी आवश्यक असणारी संशोधन पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे, इंटरनेट साधनसामग्री व उपलब्ध असणाऱ्या संशोधन साहित्याचा त्याचबरोबर अहवालांचा अभ्यास केलेला आहे. अर्थशास्त्रीय विचार आणि संकल्पना यांचा आधार घेतलेला आहे.

संदर्भ साहित्याचा आढावा:

संबंधित लेख पूर्ण करण्यासाठी खालील संदर्भ साहित्याचा आढावा घेतलेला आहे

1. **डॉ.सतीश शिरसाठ** यांनी लिहिलेल्या **असंघटित कामगार** या पुस्तकामध्ये असंघटित क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांच्या होणाऱ्या स्थलांतरावर लिखाण केले आहे रोजगाराची संधी उपलब्ध न झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणामध्ये एका भागामधून दुसऱ्या भागामध्ये जिथे रोजगाराची संधी उपलब्ध आहे अशा भागात स्थलांतर होताना दिसते. त्याचबरोबर असंघटित कर्मचाऱ्यांचा दारिद्र्य आणि बेकारी वर देखील लिखाण केले आहे. देशाच्या आर्थिक विकासात सहभागी असणारा सर्वात मोठा असंघटित कर्मचारी वर्ग दारिद्र्य बेकारी बेरोजगारी शिक्षण आरोग्य व माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रापासून खूपच दूर असल्याचे दिसून येते.
2. **श्री मनेश गंगाराम खटावे** यांनी **स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठामध्ये** २०१८ सादर केलेल्या आपल्या पीएचडीच्या प्रबंधामध्ये जागतिकीकरणामुळे संघटित क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांवर मोठ्या प्रमाणात परिणाम झालेला आहे सुरक्षित रोजगारामध्ये मोठ्या प्रमाणात घट झाली आहे. आणि या सर्वाचा परिणाम म्हणून असंघटित क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे या सर्वाचा स्त्रियांवर होणारा परिणाम लक्षात घेतला तर आर्थिक धोरणाचे अतिशय गुंतागुंतीचे परिणाम त्यांच्यावरती दिसून येत आहेत.
3. **सत्यम मिश्रा** यांनी **जर्नल ऑफ सोशल सायन्स** यामधील **Social Security for Unorganised Workers in India** या आपल्या अहवाल लेखात असंघटित क्षेत्रातील कामगार अर्थव्यवस्थेची कार्यक्षमता आणि सुरक्षित कार्यप्रणाली पुढे नेण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पडतात परंतु त्यांना ते करत असलेल्या कामाचा न्याय असा वाटा मिळत नाही. असंघटित कर्मचाऱ्यांची धोरणे ठरवताना त्यांच्या भविष्याचा विचार करून ती ठरवली गेली पाहिजेत. त्याचबरोबर असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी असणाऱ्या कायद्याचा प्रसार ग्रामीण भागात त्याचबरोबर दुर्गम भागात देखील होणे गरजेचे आहे.
4. **श्री प्रकाश विनायकराव खरात** या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठ औरंगाबाद येथील समाजशास्त्रातील अभ्यासकाने Cosmos Multidisciplinary

Research E-Journal यामध्ये **वीट भट्टी व्यवसायातील असंघटित कर्मचाऱ्यांच्या समस्या आणि परिणाम** या लेखात असंघटित कर्मचाऱ्यांच्या आरोग्याच्या बाबत असणाऱ्या समस्या आणि त्यांना पुरवल्या जाणाऱ्या आरोग्याच्या सुविधा त्याचबरोबर त्यांच्या कुटुंबासाठी पुरवल्या जाणाऱ्या आरोग्याच्या सुविधा या खूपच कमजोर असून त्यामुळे अशा कर्मचाऱ्यांच्या आरोग्याच्या समस्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत . प्रचंड मेहनतीचे काम असून देखील अशा कर्मचाऱ्यांसाठी कोणत्याही प्रकारची भोजनाचे व्यवस्था संबंधित कामाच्या ठिकाणी करण्यात येत नाही.त्याचबरोबर मालक वर्ग कडून होणाऱ्या वेतनातील कपातीमुळे ते आपल्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करू शकत नाहीत असे दिसून येते.

5. **प्रा.शोभा विठ्ठलराव खंदारे** अर्थशास्त्र विभाग विठ्ठलराव शिंदे कला विद्यालय,टेंभुर्णी यांनी **Golden Research Thoughts** या जर्नल मध्ये लिहिलेल्या **सोलापूर जिल्ह्यातील असंघटित क्षेत्रातील स्थितीचा अभ्यास** या लेखात राष्ट्राच्या विकासात उत्पादनात सहभागी असणाऱ्या कामगारांचे योगदान महत्त्वाचे आहे श्रमिकाच्या श्रमातून उत्पादनाची प्रक्रिया सातत्याने चालू राहते. उद्योगांचे खाजगीकरण मोठ्या प्रमाणात वाढत असल्याने असंघटित कर्मचाऱ्यांमध्ये देखील मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे.
6. **प्रा. डॉक्टर इफ्तेखार आर हुसेन** सेठ केसरीमल पोरवाल कॉलेज,नागपूर यांनी Review Of Research या संशोधन पत्रिकेमध्ये लिहिलेल्या नागपूर जिल्ह्यातील **कामठी तालुक्यातील रोजंदारीवर काम करणाऱ्या कामगारांच्या आर्थिक समस्येचे अध्ययन** या आपल्याला लेखात औपचारिक क्षेत्रामध्ये सुद्धा अनौपचारिक कर्मचारी काम करत असल्याचे स्पष्ट केले आहे .सरकारने गावांमधील कामे करण्यासाठी अंगणवाडी सेविकांची केलेली नियुक्ती ही सुद्धा अनौपचारिकच आहे असे त्यांचे मत आहे.सामाजिक जीवनाचा परिणाम आर्थिक परिस्थितीवर मोठ्या प्रमाणामध्ये होतो असे त्यांच्या लिखाणातून जाणवते.
7. **डॉ. माधव शिंदे** यांनी **सकाळ** वृत्तपत्रामध्ये संपादकीय मध्ये 13 जानेवारी 2024 **असंघटित कामगार उपेक्षेचे धनी** या लेखात उत्पादनाच्या क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका पार पाडणारा असंघटित कर्मचारी असून अजूनही धोरणात्मक प्रक्रियेमध्ये तो दुर्लक्षित असल्याचे लक्षात येते संघटित स्वरूपातील रोजगाराचा असंघटित क्षेत्राकडे होणारे रूपांतर देशातील श्रमशक्ती पुढे रोजगार आणि वेतनाचे असंख्य प्रश्न उभे राहिले आहेत.

गृहीतके:

1) कामगारांना संपूर्ण कायद्याचे ज्ञान असते व त्यांना शासकीय नियमांना धरून वेतन दिले जाते.
2) महिला कामगार व पुरुष कामगार वेतन भेद केला जात नाही.
3) कामगारांचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास झालेला असतो.

उद्दिष्टे:

1. असंघटित कामगारांची वेतन पातळी आणि त्यांचा सामाजिक दर्जा अभ्यासने.
2. कामगारांसाठी असणाऱ्या योजना व कायद्यांचा अभ्यास करणे .

3. एकूण लोकसंख्येतील असंघटित कामगारांचे प्रमाण शोधने.

असंघटित कामगारांचे वेतन:

असंघटित कामगारांना त्यांच्या कौशल्याच्या आधारावर वेतन दिले जाते कधी कधी चांगल्या प्रतीची कौशल्य असताना देखील त्यांना कमी वेतनावर काम करावे लागते. त्यांच्या तुलनेने संघटित क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांना चांगल्या प्रतीचे वेतन मिळते आणि त्याचबरोबर सामाजिक दर्जा देखील चांगल्या प्रतीचा पाहायला मिळतो. शेतातील शेतमजूर, दगडखाण कामगार, वीट भट्टी कामगार, ऊस तोडणी कामगार, घरेलू काम करणाऱ्या महिला, शहरी भागात स्वच्छतेचे काम करणाऱ्या महिला कामगार,ग्रामीण भागामध्ये सायकल वरती आईस्क्रीम विकणारा कामगार या सर्वांच्या वेतनामध्ये असंघटित असताना देखील मोठ्या प्रमाणामध्ये बदल दिसून येतात.यांच्यासाठी कोणत्याही प्रकारच्या वेतनाची निश्चिती केली तरी सुद्धा त्यांना कायद्याच्या चौकटीत राहून वेतन दिले जात नाही .त्यांना वेतन देणारा मालक वर्ग त्यांची मानसिक व आर्थिक छळवणूक करताना दिसून येतो. त्याचबरोबर पुरुषांच्या तुलनेमध्ये मिळणाऱ्या महिलांच्या आणि बालकामगारांच्या वेतनामध्ये फरक दिसून येतो.प्रत्येक वेगवेगळ्या विभागांमध्ये वेतनाचे दर वेगळे असतात. महाराष्ट्र मध्ये जिथे शहरीकरणाचा वेग जास्त आहे तिथे वेतन चांगल्या प्रतीचे मिळते पण ज्या ठिकाणी रोजगाराच्या संध्या कमी आहेत तेथे मात्र वेतनाचे दर कमी पाहायला मिळतात. पुढील तक्त्यात नऊ जिल्ह्यातील असंघटित कामगारांना मिळणाऱ्या वेतनाचे दर दर्शवले आहे.

तक्ता .१

Sr. No.	District	Male Worker	Female Worker	Child Worker
1	Pune	600	350	300
2	Mumbai	600	400	300
3	Thane	600	400	300
4	Nashik	500	300	250
5	Beed	350	250	200
6	Jalna	400	250	200
7	Latur	400	250	200
8	Buldana	300	200	200
9	Parbhani	300	250	200

ref: (4th Employment-Unemployment Survey 2014 by Labour Bureau Chandigarh)

तक्ता. २

वरील तक्ता क्र.१ व २ मध्ये महाराष्ट्रातील ९ जिल्ह्यातील पुरुष कामगारांचे वेतन महिला कामगारांचे वेतन आणि बाल कामगारांचे वेतन दर्शवलेले असून यामध्ये पुणे मुंबई ठाणे या जिल्ह्यांमध्ये कामगारांना चांगले वेतन (६००) मिळते. पण इथे ही गोष्ट लक्षात घेणे गरजेचे आहे जितके वेतन जास्त मिळते तितके या शहरांमध्ये खर्चाचे प्रमाणही जास्त आहे. त्यांच्या तुलनेने मात्र बीड जालना लातूर परभणी बुलढाणा या जिल्ह्यांमध्ये मात्र वेतनाची पातळी अल्प (३०० ते ३५०) पाहायला मिळते. या भागांमधून औद्योगिक क्षेत्रामध्ये होणारे स्थलांतरण मोठ्या प्रमाणात आहे. बालमजूर आणि महिला यांना मात्र पुरुषांच्या तुलनेमध्ये सर्व ठिकाणी मिळणारी वेतन कमी पाहायला मिळते. थोडक्यात महिलांच्या श्रमाची योग्य किंमत त्यांना प्राप्त होत नाही.

महाराष्ट्र मध्ये असंघटित कामगारांची संख्या:

महाराष्ट्र मध्ये रोजगाराच्या निमित्ताने मोठ्या प्रमाणामध्ये लोक स्थलांतरित झाल्याचे दिसून येते. ज्या ठिकाणी शहरीकरणाचा वेग जास्त आहे तिथे लोक स्थलांतरित होत आहेत. पण त्यामुळे असंघटित कामगारांचे प्रमाण देखील संबंधित जिल्ह्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढते. त्या वाढत्या लोकसंख्येला असंघटित क्षेत्रामध्येच काम करावे लागते आणि त्यातूनच आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करावा लागतो. पुढील नकाशात महाराष्ट्रातील जिल्हे त्यांची एकूण लोकसंख्या कामगारांचे एकूण प्रमाण व त्यांच्यामधील असंघटित कामगारांचे प्रमाण दर्शवलेली आहे.

तक्ता. ३

S. No	District	Population	Worker Population	Total No. of workers in informa
1	Pune	9,429,408	4051382	2713413
2	Mumbai	12,442,373	4775880	2504982
3	Thane	11,060,148	3955147	2247703
4	Nashik	6,107,187	2492022	1948649
5	Ahmadnagar	4,543,159	1997900	1601166
6	Solapur	4,317,756	1908026	1517075
7	Jalgaon	4,229,917	1719717	1480475
8	Nagpur	4,653,570	2032780	1431463
9	Yavatmal	2,772,348	1448322	1328680
10	Nanded	3,361,292	1465200	1327855
11	Aurangabad	3,701,282	1578763	1245838
12	Kolhapur	3,876,001	1667668	1197860
13	Satara	3,003,741	1355829	1102812
14	Beed	2,585,049	1246924	1090881
15	Amravati	2,888,445	1269691	1080604
16	Sangli	2,822,143	1309756	1071277
17	Latur	2,454,196	1208093	1060049
18	Buldana	2,586,258	1152226	1026210
19	Chandrapur	2,204,307	1117693	900574
20	Jalna	1,959,046	953350	881452
21	Dhule	2,050,862	866751	781550
22	Nandurbar	1,648,295	834953	719132
23	Osmanabad	1,657,576	800254	702712
24	Parbhani	1,836,086	712043	607426
25	Gadchiroli	1,072,942	655606	589224

26	Bhandara	1,200,334	638632	557192
27	Wardha	1,300,774	674675	540850
28	Ratnagiri	1,615,069	656262	540841
29	Akola	1,813,906	702621	527391
30	Gondiya	1,322,507	596613	522259
31	Hingoli	1,177,345	584628	494303
32	Raigarh	2,634,200	875586	491803
33	Washim	1,197,160	500892	435024
34	Sindhudurg	849,651	323298	256424

ref: (4th Employment-Unemployment Survey 2014 by Labour Bureau Chandigarh)

तक्ता. ४

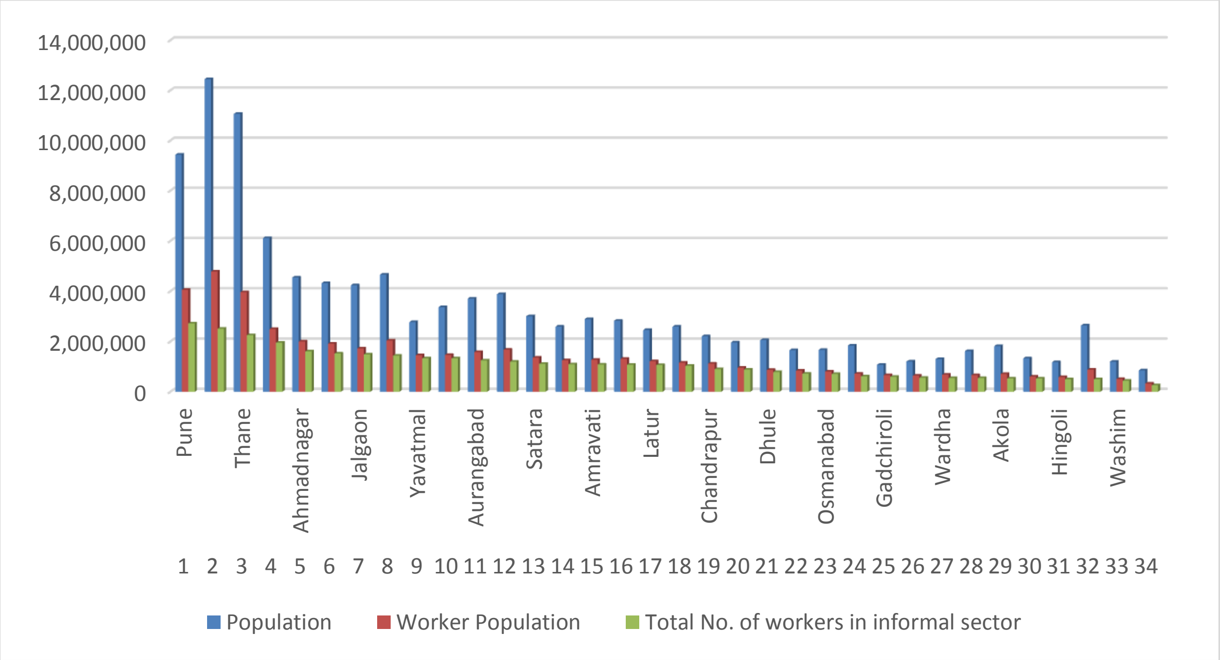

ref: (4th Employment-Unemployment Survey 2014 by Labour Bureau Chandigarh)

वरील आकृतीत महाराष्ट्र मधील सर्व जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या दर्शवलेली असून त्या एकूण लोकसंख्येमधील एकूण कर्मचारी संख्या देखील दर्शवलेली आहे त्याचबरोबर प्रत्येक जिल्ह्यामधील असंघटित कामगारांचे प्रमाणही दर्शवले आहे . महाराष्ट्र मध्ये सर्वात जास्त असंघटित कामगार पुणे जिल्ह्यात 27,13,413 दिसून येतात. तर सर्वात कमी कामगार सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये 2,56,424 दिसून येतात.

उपाययोजना:

1) असंघटीत कामगारांसाठी किमान वेतन कायद्याची अंमलबजावणी झाली पाहिजे .
2) महिला कामगारांना योग्य वेतन मिळाले पाहिजे.
3) सर्व श्रमिक कायद्याची अंमलबजावणी झाली पाहिजे.
4) कामाच्या ठिकाणी प्राथमिक सुविधा जसे की शुद्ध पाणी ,आरोग्य सुविधा प्राप्त व्हाव्यात .
5) असंघटीत कामगारांची व्यवसाय निहाय कामगार यादी तयार असावी

6) कामगार वर्गात मोठ्या प्रमाणात निरक्षरता असल्याने श्रम पोर्टल संबधित व्यवसायाने कामगार नोंदनी केली पाहिजे.
7) असंघटीत कामगार संघटना तयार झाल्या पाहिजेत .

निष्कर्ष:

1) कामगारांना नियमित आणि योग्य वेतन मिळत नाही त्यामुळे त्यांना आर्थिक संकटाला सामोरे जावे लागते
2) कामगार संघटना आणि सरकार यामध्ये सामंजस्य दिसून येत नाही कायद्यांची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे.
3) संबधित मालकवर्ग कामगारांची मानसिक आणि आर्थिक हेळसांड करतो.
4) महिला आणि बालकामगार यांच्या समस्या सोडविण्यात संघटना आणि शासन यंत्रणा अयशस्वी ठरत आहेत .

संदर्भ साहित्य:

१) डॉ.सतीश शिरसाठ असंघटीत कामगार प्रौढ,निरंतर शिक्षण व ज्ञान विस्तार विभाग मार्च २०१० http://www.unipune.ac.in/university_files/pdf/ebooks/SShirsath.PDF
२) मनेष गंगाराम खाटावे महाराष्ट्रातील घरेलू कामगार महिलांच्या आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीचा अभ्यास phd प्रबंध २०१८
३) https://shodhgangotri.inflibnet.ac.in/bitstream/20.500.14146/6632/1/01_synopsis.pdf
४) Satyam Mishra Social Security for Unorganised Workers in India Journal of Social Sciences ISSN: 0971-8923 https://www.researchgate.net/profile/Satyam-Mishra-3/publication/322362932_Social_Security_for_Unorganised_Workers_in_India/links/5bccc46f299bf17a1c652ecc/Social-Security-for-Unorganised-Workers-in-India.pdf?origin=publication_detail&_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnNOUGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uRG93bmxvYWQiLCJwcmV2aW91c1BhZ2UiOiJwdWJsaWNhdGlvbiJ9fQ&__cf_chl_tk=O3hC_eoObX6vmZtcBrnlsAkgT6lXVNL1qD3XulCDa.Y-1736249835-1.0.1.1-UEiep.4DMGCc4tGojodL6b1T17zPC2fMvZCBARso4w8
५) खरात प्रकाश विनायक वीट भट्टी व्यवसायातील असंघटीत कामगारांच्या समस्या आणि परिणाम Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal ISSN No. 2456-1665 march 2017 https://www.cmrj.in/JFM-17_10_Kharat-sociology.pdf
६) प्रा.शोभा विष्णुपंत खंदारे सोलापूर जिल्ह्यातील असंघटीत क्षेत्राच्या स्थितीचा अभ्यास Golden Research Thoughts ISSN 2231-5063 November – 2016 https://oldgrt.lbp.world/UploadedData/8528.pdf
७) प्रा. डॉ. इफ्तेखार आर हुसेन कामठी तालुक्यातील रोजंदारीवर काम करणाऱ्या कामगारांच्या आर्थिक समस्येचे अध्ययन Review Of Research issn: 2249-894X January – 2019

https://oldror.lbp.world/UploadedData/12011.pdf

८) डॉ. माधव शिंदे असंघटित कामगार उपेक्षेचे धनी संपादकीय सकाळ वृत्तपत्र 13 January-2024 https://www.esakal.com/sampadakiya/dr-madhav-shinde-writes-unorganized-workers-economic-development-production-field-pjp78

९) आर्थिक समीक्षा २०२३-२४ राजस्थान https://finance.rajasthan.gov.in/docs/budget/statebudget/2024-2025%20%28Modified%20Budget%29/EconomicReviewH.pdf

१०) श्रम एव रोजगार मंत्रालय वेबसाईट https://labour.gov.in/

११) the indian express news 90% Indian workforce in unorganised sector deprived of welfare schemes, says, Justice T S Thakur 12 April 2015 https://indianexpress.com/article/cities/chandigarh/90-indian-workforce-in-unorganised-sector-deprived-of-welfare-schemes-says-justice-t-s-thakur/